

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:30.05.2022 ✓Accepted/Kabul:05.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1123379

Research Article/Araştırma Makalesi

Mutlu, G. ve Türkmen, M. B. (2023). "Antik Kaynaklarda Kas İskelet Sistemi Hastalıklarına Tedavi Yaklaşımı", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss.165-180.

ANTİK KAYNAKLARDA KAS İSKELET SİSTEMİ HASTALIKLARINA TEDAVİ YAKLAŞIMI

Gülseren MUTLU*, Mehmet B. TÜRKMEN**

Öz

Antik Çağ'da sağlık ve hekimlik alanında çalışmış ve yazmış düşünürlerin ortaya koyduğu eserler, hastalıkların teşhis ve tedavisinde yaşanan gelişimi aktarması bakımından oldukça önemlidir. İskelet sistemi rahatsızlıkları, Antik Çağ insanının maruz kaldığı hastalıklara dair en somut kanıtları oluşturmaktadır. Paleopatoloji biliminin ortaya koyduğu bulgular sayesinde eski toplumların yaşam biçimi, beslenmesi, yaşadığı travmalar ve sosyal statüsü hakkında bilgi edinilebilmektedir. Yumuşak dokuların hastalık kalıntıları ise günümüze değin uzanamadığı için antik yazarların aktardığı bilgiler bu alanda eksikliği kapatmaktadır. Ancak hastalıkları tedavi eden kişilerin bir kısmının hekim olmaması sebebi ile, antik toplumlarda sık rastlanılan osteoarthritis gibi kronik hastalıklara çok az ilgi gösterildiği anlaşılmaktadır. Oysa ki hastalık Prehistorik dönemlerden günümüze yüksek görülme oranlarına sahip bir eklem hastalığıdır. Kas İskelet Sistemi hastalıklarına dair yazılı kaynaklarda aktarılan bilgiler ve son yıllara ait (1991'den itibaren) Arkeometri Sonuçları kaynak olarak kullanılan bu çalışmada, Antik Çağ hekimlerinin sıkça karşılaştıkları Kas İskelet Sistemi hastalıkları spesifik olarak ele alınmaya ve bu hastalıklarla ne şekilde mücadele edildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Antik Çağ, Kas İskelet Sistemi, Hastalık, Osteoartrozis, Tedavi.

TREATMENT APPROACHES TO MUSCULOSKELETAL DISORDERS IN ANCIENT SOURCES

Abstract

The works of philosophers who worked and wrote in the field of health and medicine in the Ancient Age are very important in that they convey the development in the diagnosis and treatment of diseases. Skeletal system disorders constitute the most concrete evidences of the diseases that ancient people were exposed to. Information can be attained regarding the lifestyle, nutrition, traumas and social status of ancient societies thanks to the findings revealed by the science of Paleopathology. Since the disease remains of the soft tissues could not reach the present day, the information conveyed by the ancient authors makes up for the deficiency in this field. However, it is understood that chronic diseases such as osteoarthritis, which is common in ancient societies, receive little attention since some of the people treating the diseases are not physicians. However, this disease is a joint disease with a high incidence since prehistoric times. In this study, which uses the information about Musculoskeletal System diseases in written sources and Archaeometry Results of recent years as a source, the purpose is to specifically address Musculoskeletal System diseases that the physicians of Ancient Age frequently encountered and how they struggled with these diseases.

Key Words: Ancient Age, Musculoskeletal System, Disease, Osteoarthrosis, Treatment.

*Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi ABD, DENİZLİ.

e-posta: gmutlu@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-7434-2036>)

**Uz. Dr., Beymer Tıp Merkezi, Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon ABD, DENİZLİ.

e-posta: drbesirturkmen@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-2668-8360>)

GİRİŞ

Hastalıklarla mücadelede Antik Çağ insanının bulduğu çözümler ve uyguladıkları yöntemler zaman zaman doğru uygulamalarla, ilginç kuramlar ve tedavi algısının yan yana bulunduğu şaşırtıcı durumlar olarak karşımıza çıksa da, oldukça isabetli ve dikkat çekici tedavi yaklaşımları da gözden kaçmamaktadır. Hekimlerin sıkça karşılaştıkları kas iskelet sistemi hastalıklarının spesifik olarak ele alındığı bu çalışmada, Antik Çağ insanının yaşam şartlarını zorlayan çoğunlukla hangi rahatsızlıklardan muzdarip oldukları, ölümlerine neden olan hastalıkların neler olduğu ve bu hastalıklarla ne şekilde mücadele ettikleri yazılı kaynaklar ışığında ortaya çıkarılmaya çalışılırken, tedavi yaklaşımlarında modern tıpta yer alan birtakım uygulamalardaki benzerliklere de rastlanılmıştır.

İlkel insanın vücut anatomisi hakkında en çok bildiği yer iskelet yapısı idi. Sir Marc Armand Ruffer tarafından 1910 yılında ilk olarak kemiğe yansımış hastalıklar ve doğuştan (konjenital) anomaliler hakkında bilgi edinilmiştir. Birçok kronik hastalık, iskelet üzerindeki kalıntılardan saptanabilmektedir. Yumuşak dokuların hastalık kalıntıları günümüze değin ulaşamazken, ilerleyen ve kemiğe sirayet eden vakalarda kemiklerdeki değişikliklerden yola çıkılarak varılan bulgular, eskiçağ insanının kas iskelet sistemi hastalıklarına dair en önemli kanıtlarını oluşturmaktadır. Çünkü her hastalık iskelet sistemini etkilememektedir. Antik Çağ'da felsefi, tıbbi, edebi ve mitolojik metinlerde aktarılan bilgiler bu noktadaki açığı kapatmada oldukça önemli veriler içermektedir. Hippokrates, Galenos ve Celsus gibi hekimlerin *Corpusları*, dinin, mitolojinin ve büyüün etkisinden uzak, akılcı (rational), gözlemci (observatrice) ve deneysel (empirique) bir anlayışla kas iskelet sistemi hastalıklarının tanı ve tedavisinde oldukça ayrıntılı bilgiler ortaya koymuşlardır. Ancak tedavi yaklaşımlarında ağırlı ve yaşamı kısıtlayan hastalıklarla daha çok ilgilenmiş oldukları görülmektedir. *Osteoarthritis*¹, vücutta hemen hemen her eklemden görülebilmeye karşın Eskiçağ toplumlarında hastalık, omuz, diz ve dirsek gibi ağırlık kaldıran eklemlerde daha yüksek oranda görülmüştür². Anadolu'da İzmir ili Menderes ilçesi, Hellenistik ve Erken Roma Dönemi'ne tarihlenen Şaşal Nekropolü iskeletlerinde yapılan analizler sonucunda %58 oranında en fazla görülen hastalığın omurlarda *osteoarthritis* olduğu saptanmıştır³. Antik Çağ yapılan aktivitelerin bir yansıması olarak ortaya çıkan bu rahatsızlıkta, cinsiyet farklılığı dikkat çekmezken, mekanik faktörlerin önemli derecede rol oynamış olduğu anlaşılmıştır. Özellikle omuz ve diz gibi ağırlık kaldıran bölgelerde hastalığın görülme sıklığının artmış olması yine antik yaşam koşullarıyla ilgili olarak düşünülmüştür. Üst ekstremitelerde yük kaldırma gibi güç gerektiren faaliyetler çoğunlukla etkili olurken, alt ekstremitelerde eğilerek yapılan işlerin olumsuz yöndeki etkileri görülmüştür. Modern Çağ'da da benzer şekilde *osteoarthritis*, sırasıyla en çok dizler, kalça, omurga ve el kemiklerinde görülmektedir⁴.

Eski Mısır'da *Edwin Smith Papirüsü'nde (MÖ 1700)*, boyun dislokasyonunun tanısında; "hastanın omuzlarına ve göğsüne bakamaması" hastalığın tanısında belirleyici kriter olarak verilirken⁵, günümüzde bu bulguya *Lhermitte* belirtisi denilmekte olup, boyunun ani öne eğilmesinde omurilikte, kol ve bacaklarda elektriklenme ve çarpılma hissi oluşmaktadır. Bu bulgu Nörolojik ayırıcı tanıda halen kullanılmaktadır. Ayrıca tipik olarak boyun hareketleri göğüs ve omuzlara doğru kısıtlanmış olup hareketler ileri dislokasyonlarda kol ve bacaklarda felçler, idrar gaita kaçırmaları görülebilmektedir⁶.

Hearst Papirüsü'nde (MÖ 1500);

"...Eğer boyun vertebra çıkığı olan bir kimseyi muayene edersen, onun kol ve bacaklarında şursuzluk bulursun, onun gözleri kanlıdır. Sonra onun hakkında şöyle söylemen gerekir; Omuz vertebra çıkığı, tedavi edilemeyen bir hastalıktır..." denilmektedir⁷.

Yukarıdaki ifadede, iskelet sistemi rahatsızlıklarından belki de bilinmezleri en fazla olan boyun vertebra probleminin belirtileri ve prognozu net bir şekilde ifade edilmiştir. Yine papirüste baş ve boyun yaralanmaları, kollarda felç gibi rahatsızlıklar ve bunların tedavisi açıklanmıştır.

1 Atalay vd., 2013: 26-28.

2 Erdal, 2007: 87-88.

3 Erdal vd. 2003: 2-6.

4 Saridoğan, 2011: 31-34.

5 Breasted, 1930: 38-45.

6 Braddom 2005, 511; Chiarello, 2007, 148.

7 Erdemir, 2015: 77.

Ramesseum Papirüs'ünün (II. Ramses MÖ 1302-1212) bir bölümünde yine ortopedik rahatsızlıklar anlatılmaktadır⁸. *Ebers Papirüsü'nde* ise eklem ağrıları ve romatizma hastalıklarına değinilmiştir. *Edwin Smith Papirüsü'nde* bel omurlarında oluşan bir kaymada hastanın bacaklarının uzatılmasıyla ortaya çıkan kasılmanın hastalığın tanısında önemli bir bulgu olduğu açıkça belirtilmiştir⁹. Günümüzde bel omurlarında kaymanın klinik bulguları arasında hastada öne eğilme açık ve ağrısız olduğu halde, arkaya eğilme ve rotasyonlar ağrılı ve kısıtlıdır. Hastalar dizlerini kırmadan iki bacağı birden otuz (30) derece kaldırmakta zorluk çekerler ve bel ağrısı duyarlar¹⁰. Ayrıca papirüste kafa yaralanmalarının belirtileri ayrıntılı olarak verilirken, yerinden çıkmış bir çene kemiğinin tedavisinde manipülasyon yönteminin kullanılması anlatılmıştır¹¹.

Yunan Roma Dönemi'nde Erasistratos (MÖ 325-250 fizyolojinin babası olarak tanınan Antik Çağ hekimi), sinir sistemi üzerine çalışmalar yapmış, insan beyni ile hayvan beynini karşılaştırarak birtakım bulgular ortaya koymuş, insan zekasının beynin büyüklüğüne ve kıvrımlarının belirgin olmasına bağlı olduğunu ifade etmiştir. Beynin dış zarı olan *duramaterin* hasar görmesi durumunda motor işlevini kaybedebileceği ileri sürülmüştür. Yine duyuşal ve motor sinirlerin ayırımını yapan Erasistratos, Herophilus (MÖ 330-260) ile birlikte kadavralar üzerinde disseksiyonlar yapmıştır. Herophilus, sinirleri duyuşal ve motor olarak ayrı ayrı tanımlamış, zekanın ve sinir sisteminin merkezinin beyin olduğunu belirtmiştir.

Hippokrates (MÖ 460- 377) ve Celsus (MÖ 25-MS 50), eklem ağrıları ve kas ağrılarının tedavisi için yumuşatıcı merhemler önermiştir¹². Hippokrates ayrıca, insanoğlunun bilinen en eski hastalığı olan *spinal deformitenin*¹³ babası olarak¹⁴, insan vücudunun ve omurganın duruş pozisyonunu tanımlamıştır. Ayrıca omurgayı doğrudan basınç ile traksiyon yöntemi kullanarak tedavi eden ilk hekimidir. Hippokrates ve Galenos yine, *spinal deformitede* uzatma aparatları vasıtasıyla hastalığı tedavi etmeye çalışarak, hastalığın kötü duruş pozisyonundan kaynaklandığını düşündükleri rahatsızlıkla mücadele etmişlerdir. Hippokrates, insan vücudunda kas, kemik, tendon, sinirlerin fonksiyonlarını tanımlamıştır¹⁵. Galenos (MS 131-201), özellikle omurga ve omurilik sinirlerinin anatomisini incelemiş, *skolyoz*, *kifoz* ve *lordoz* gibi terimleri tanımlayarak, Hippokrates'i takip etmiş ve *spinal deformitede* direk basınç ile traksiyonu uygulamıştır. Yine Hippokrates ve Galenos, *spinal deformite* tedavisi için göğüs bağları ve ceketler denemiştir. Galenos, göğüs kafesini çevreleyen kasların sağlığı için solunum egzersizleri ve yüksek sesle şarkı söylemeyi tavsiye etmiştir. Hippokrates ayrıca bazı hastalıkların özellikle bazı mevsimlere özgü olduğuna ve eklem hastalıklarının daha çok ilkbahar mevsiminde, bel ağrısı, felç gibi rahatsızlıkların ise kışın görüldüğüne işaret etmiştir¹⁶. Hippokrates, kemikler ve sinirler için soğğun zararlı olduğunu belirtirken, aksine sıcaklığın yararlı olduğunu bildirmiştir¹⁷.

Hippokrates, *The Fracture* ve *The Articulis* adlı eserlerinde eklemlerin anatomisini, kırık ve çıkıkların belirti ve tedavilerini ayrıntılarıyla aktarmıştır¹⁸. "Cerrahi ile ilgili şeyler" Hippokrates Koleksiyonunun en dikkat çeken yapıtlarındandır. Cerrahi işlemlerde, aletler, hasta nereye nasıl konumlandırılacak, ışık nereye nasıl yerleştirilecek, cerrahın yetenek, çabukluk, incelik ve uyanıklığı, tırnaklarının parmak ucundan ne kısa ne uzun olması gibi ayrıntıları detaylarıyla aktarmıştır. Cerrahi işlemlerin gerekli olmadığı durumlarda ise dağlama yönteminden bahsetmiştir¹⁹. Ayrıca kafa travmaları üzerine yaptığı çalışmalar, bugün kullanılan temel beyin cerrahisinin kökenine işaret etmektedir.

Ephesus'lu Rufus (MS 1. yy) bir hekim olarak anatomi gözlemleri yapmış, sinirlerin beyinde başlayıp bir kısım sinirin hareketleri ilettiğini, bir kısmının ise hisleri ilettiğini bildirmiştir. Soranus (MS 1-2.yy) yaralanma ve hastalıklar üzerine oluşturduğu eserlerinde, *pelvik anomaliliklerine* değinmiştir. Günümüz öncesi toplumların

8 Bruweir, 2006: 1-4.

9 Breasted, 1930: 38-45.

10 Oğuz 1992:201-202; .

11 Breasted, 1930: 38-45.

12 Cel. *De Medicine*: IV. 29-31, V. 18.

13 *Spinal deformite*: Omurgada oluşan bozukluğu tanımlanan bir rahatsızlıktır. Hastalık doğuştan oluşabileceği gibi sonradan nöromüsküler bozukluklar, iskelet displazisine gelişim bozukluğu gibi birçok nedene bağlı olarak gelişebilir. Daha fazla bilgi için bkz. Önen ve Naderi, 2013: 1-9.

14 Heary ve Madhavan, 2008: 5-10.

15 Hippokr. *Aforizmalar*. III. 16,20,23,26; V. 18, 22,25; VI. 19; VII. 28.

16 Hippokr. *Aforizmalar*, III.16, 20, 23, 26; V. 18, 22, 25; VII. 2; VII. 28.

17 Hippokr. *Aforizmalar*, V. 18.

18 Hippokr. *The Fracture*, I-XXIII; Hippokr. *The Articulis*, VII-X.

19 Uğurlu, 1997: 75.

sağlık, beslenme ve çevre ilişkilerinin aydınlatılmasında, iskelet büyümesinin ele alındığı sınırlı sayıda çalışmanın bu kapsamda önemli bir payı olduğu bilinmektedir. Anadolu popülasyonlarında kemik büyüme ve gelişimine ilişkin ilk araştırma olan yaklaşık MS 6. yy tarihlenen Nevşehir ili Topraklı Höyük mevkiinden çıkarılan iskeletler üzerinde yapılan incelemelerde, bebek, çocuk ve genç iskeletlerinin pelvis kalça kemiğinde "iliyum büyümesi" tespit edilmiştir. Münih yakınlarında Altenerding ve Kuzey Amerika'da Arikara ve Knoll ile yapılan karşılaştırmalı çalışmada çağdaş olan bu toplumlarda "büyüme geriliğinde" genel seyir olarak yakın benzerlikler saptanmıştır. Beş yaşına kadar olan dönemde görülen bu durum çeşitli hastalıklar ya da yetersiz beslenme ile ilişkilendirilmiştir²⁰. Tüketilen besinler yaşam döngüsü içerisinde vitamin eksiklikleri başta olmak üzere (D vitamini vd.) eklem rahatsızlıkları, enfeksiyon hastalıkları, anemi ve kemiklerde şekil bozuklukları gibi kas iskelet sistemi rahatsızlıklarına sebep olmaktadır.

1. ANTİK ÇAĞ KAS İSKELET SİSTEMİ RAHATSIZLIKLARI

"...Vücutu güçlü, ama ruhu zayıf, cansız ve işe yaramaz olan birçok insan tanıdım. Bunların hastalıkları, bir tür uykusuzluktan, inme, zayıflık ve epilepsi türü bir hastalıktan kaynaklanıyordu...Ve ruhu güçlü ama vücudu zayıf olan çok az kişi gördüm... vücudu eriyip gitti..." (Gal. On Prognosis. CMG 8/1).

Günümüzde de bedenlen güçlü olan insanların ruhsal ve nörolojik kökenli rahatsızlıklar nedeniyle güçsüz düşüp hastalandıkları bilinmektedir²¹. Galenos, kas ve iskelet yapıları sağlıklı, atletik vücut ölçülerine sahip bireylerin sağlıklı bireyler olduklarını bildirmiştir²². Antik Çağ toplumlarında *sağlık* algısını kısmen tanımlayan bu cümlesinin aksine yukarıdaki ifadesinde, sağlığın aslında sadece vücut sağlığından ibaret olmadığını vurgulamıştır. Vücut yapısı sağlıklı olsa dahi psikolojik olarak güçlü bir ruh yapısına sahip olmayan insanların stres, kaygı gibi etkenlerle uykusuzluk, felç, epilepsi gibi rahatsızlıklara yakalandıklarını gözlemlemiştir. Galenos vücut kültürüne verdiği önemi yansıtan gözlemleri sebebi ile egzersiz ve sporu önererek terlemeyle oluşacak boşaltımın getireceği dengeden bahsetmiştir. Vücutta sağlanan denge durumu sayesinde, her tür psişik durumun (öfke, keder, neşe, tutku, korku, hasetlik gibi) vücuttan uzaklaştırılması ve vücudun dengesini bozacak kompozisyonlardan kaçınılmasını önermiştir.

Homeros İliada isimli eserinde savaşlarda yaralanmalar ve tedavileri hakkında oldukça geniş bilgiler aktarmıştır.

"...İthaimeneus'un sevgili oğlu Sthenelaos'u bir taşla boynundan vurdu, kırdı kaslarını...". "...Hektor'un kargısı vurdu onu kulağının altından, ucu dişlerini deldi, ortasından kesti dilini...". "...Bir tek yeri açık kalmıştı Hektor'un, köprücük kemiğinin omzu boyundan ayırdığı yer, adamın çok kolay canı alınırды ordan...Akhilleus gitti Mulios'un kulağından vurdu, tunç kargı çıktı öbür kulaktan, vurdu güzel saplı kılıcıyla Ageneroğlu Ekheklos'u, vurdu tam kafasının ortasından, kılıç kanla sımsıcak oldu, kapladı adamın gözlerini zorlu kader, kızıl ölüm. Geldi Deukalion'a tunç kargısıyla deşti kolunu, tam dirsek sinirlerinin birleştiği yerden...Akhilleus kılıcıyla kesti boynunu, kafayı attı uzağa tolgasıyla, ilik fıskırdı kesik kemikten..."²³.

Homeros'un anlatımlarında savaşlarda taşla, sobayla, kılıçla, kargı ile insanların kaslarının yırtıldığı, dişlerinin döküldüğü, dillerinin kesildiği ağır travmalara maruz kaldıkları anlatılırken, yine eserde; "...onu iyileştirmesini buyurdu Paian tanrıya. İyileştirdi yarayı Paian tanrı, acı dindiren ilaçlar serpti üstüne..."²⁴ vd. şeklinde insanların yaralanmalarda dinsel güçler vasıtasıyla iyileşmeyi umdukları, kanamayı kontrol altına almak için yaraya büyü yapma gibi uygulamalara başvurdukları anlaşılmaktadır. Ancak tüm bunların yanı sıra;

"...cansız sarkan el, kargıyı sürükledi götürdü, Ulu canlı Agenor kargıyı çıkardı elinden, iyice bükülmüş yünle sardı yarayı, seyisi kuzu yününden bir yumak taşıyordu yanında, erlerin güdücüsü için taşıyordu bu yumağı...bacağımdan şu oku kes at, ılık su ile yıka akan kara kanı, acıları dindiren ilaçlar koy üstüne..."²⁵.

20 Duyar ve Sevim, 1992: 3-4.

21 Richard Jermyn ve Deanna Janora 2017, 396.

22 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 111.

23 Hom. *Il.* XVI. 585; XVII. 615; XIII. 600; XX. 455-465, 475-485.

24 Hom. *Il.* V. 400-405; V. 415-120; V. 900-905.

25 Hom. *Il.* XIII. 595-600; XI. 825-835.

Yukarıdaki metinde, yaralanan bölgede kanamayı durdurmak için yün kullanıldığı, hatta kuzu yününden sargıların özellikle tercih edildiği ve savaş esnasında bu yünleri taşıyan görevlilerin olduğundan bahsedilmiştir. Yine metinde acıları dindiren merhemler sürmek suretiyle yaralarına tedaviler uyguladıkları anlaşılmaktadır. Yunan tıbbi uygulamalarında savaşlarda çoğunlukla yaralanmaları dışarıdan tedavi etmekle yetindikleri görülmektedir. Silahla yaralanma ve travmaların uygun tedavilerinin yapılmadığı durumlarda ise ikincil olarak gelişen enfeksiyonlarla mücadele etmeleri kaçınılmaz görülmektedir.

Antik toplumlarda savaş, kavga gibi toplumsal sorunların sıklıkla yaşanmış olduğu düşünüldüğünde, cinsiyetler arasında kısmen de olsa hastalıkların görülme dağılımı değişecektir. Kadınlarda travmaya bağlı kas iskelet hastalıkları belki daha az rastlanırken, metabolizmal hastalık oranları daha yüksek görülebilmektedir. Çünkü gebelik gibi bünyesel etmenler ya da beslenme koşulları ve yaşam şekilleri göz önünde bulundurulduğunda erkeklerden daha farklı sağlık sorunları yaşamış olmaları olağandır. Yine metabolizmal rahatsızlıklardan kemik erimesi (*osteoporoz*) kadınları etkileyen hastalıkların başında yer almaktadır.

Antik Çağ hastalık semptomlarının çoğunlukla bir lanetle açıklanması ya da tanrı lanetlerinin ve mitolojik canavarların hastalık semptomlarından bir anomaliye karşılık geliyor olması, Antik Çağ toplumunun hastalık algısını yansıtmaktadır. Bugün bile modern tıpta hastalık belirtilerini tanımlamada mitolojik terminolojisinin kullanılıyor olduğu kabul edilmektedir. Hastalık belirtilerinin temel alındığı Kas iskelet sistemini ilgilendiren hastalıklardan örneğin; *Aşil tendonu* rahatsızlığı Homeros'un İliada *Destanı'ndan* adını almıştır. *Medusa başı, plasebo, morfeus* vd. gibi birçok mitolojik karakter bugün modern tıp literatüründe yer alan ve benzerlikten kaynaklanarak isim almış kavramlardır. Semptomlara yönelik tedavi anlayışının benimsenmesi, hastaların yaşadıkları her semptomun bir hastalık oluşturduğunu dahi düşündürmüş olmalıdır. Pliny The Elder eserinde, *sinosefali* (kafatası köpeğe benzeyen fetüs) canavarlarından bahsetmiştir. *Lanuginoza hipertrikoz* sendromu olarak bilinen "köpek adam" ya da "kurt adam" bu hastalıklara bir diğer örnektir. *Elafantiazis (fil hastalığı)* gibi bazı hastalıkların ise yanlış olarak isimlendirilmiş olduğu düşünülmektedir.

Galenos genişlemiş toplar damarların neden olduğu hastalığa *elafantiazis* adını vermiştir²⁶. Aksi yönde görüşler bulunmakla birlikte bu hastalığın günümüzde daha çok lepra (cüzzam) olabileceği düşünülmüştür. Pliny The Elder, *elafantiazisin* Mısır'dan geldiğini bildirmiştir. Öncelikle yüz bölgesinde belirtilerini gösteren hastalık, burun üzerinde lekelerin oluşması ve yavaş yavaş vücudun diğer bölgelerine yayılmasıyla seyrettiği anlatılmıştır. Hastalığın semptomları cilt yüzeyinin eşitliğinin bozulması, değişik renklerdeki lekelerin zamanla koyulaşarak siyah bir renk alması, el ve ayak parmaklarının şişmesi olarak tanımlanmıştır. Tedavisinde oturma banyolarının etkili olduğundan bahsedilmiştir²⁷. Celsus;

"...Yunanlıların Elefantiazis dedikleri hastalık, henüz İtalya'da bilinmemekle birlikte hastalık bazı bölgelerde çok sık rastlanılmaktadır; kronik hastalıklar arasındadır; kemikler de dahil, bütün vücudun tutulduğu söylenmektedir. Vücut yüzeyinde çok sayıda leke ve şişlik görülür. Bunlar önce kırmızıdır, sonra siyaha dönerler, deri düzensiz olarak incelik ve kalınlaşır, sertleşir ve yumuşar, yer yer pürüzlü hale gelir, bazı yerlerinde kabuklar oluşur. Yüz, baldırlar ve ayaklar şişer. Eğer hastalık daha uzun sürerse el ve ayak parmakları şişlikler arasında kaybolur..." demektedir²⁸.

Celsus, yukarıdaki metinde hastalık semptomlarını ayrıntıları ile aktarırken şiddetli ateşten bahsetmiştir. Tedavisinde ise kan alınması ve diyet tedavisi öngörülmüştür. Hasta rahatlamaya başladığında egzersiz ve koşu tavsiye edilmiştir. Masaj tavsiye edilirken, banyo uygulamasının nadiren kullanılması önerilmiştir. Özellikle böyle durumlarda şaraptan uzak durulması tavsiye edilmiştir.

Antikçağ kas iskelet hastalıkları arasında vücudun belirli bölümünü tutan, belli bir yaşta görülen rahatsızlıklara da rastlanılmıştır. Toplumda bazı hastalık gruplarının gençleri, bir başka grup hastalığın yaşlıları etkilediği, bazı hastalıkların toplumun soylu sınıfında, bir başka grubun yoksul kesimde rastlandığı görülmüştür. Zengin hastalığı olarak ta bilinen *gut* bu hastalıklardan bir tanesidir. Seneca, Roma'da refahın artmasıyla oburluğun arttığından ve çeşitli hastalıkların ortaya çıktığından bahsetmiştir;

26 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 236.

27 Plin. The Elder. N.H. XXVI. 5.

28 Cels. *De Medicina*. III. 25. 1-2.

“...şarapla sarhoş olmuş dolu bir mide ve çürüyen vücutlar...kireçlenme sonucu şekli bozulmuş parmaklar, düğüm düğüm eklemeler, duygusuzlaşmış hissizleşen kaslar...”²⁹ şeklinde lüks yaşamın getirdiği hastalıklar arasında *romatizma* belki de *gut* hastalığı gibi rahatsızlıkları tarif etmiştir.

1.1.GUT

Vitruvius, altın, gümüş, demir, bakır, kurşun ve benzeri metallerin çıkarıldığı yerlerde bulunan su kaynaklarının aşırı miktarda kükürt, katran ve şap içerdiğini belirtmiştir. Bunların çok zararlı olduğu, içilmesi durumunda, bu maddelerin vücutta, damarlar yoluyla kaslara ve eklemlere saldırıp kasları şişirip, sertleşme yaptığını, bunun sonucunda kramplar ve *gut* hastalığına yol açtığını belirtmiştir³⁰. Eserinde özellikle kurşun borulardan gelen suların insan sağlığı için çok zararlı olduğunu, bunun yerine toprak boruların tercih edilmesi gerektiğini bildirmiştir³¹. Pliny The Elder’in eserinde, Roma’da Cutulia kaynak suyunun vücudu güçlendirdiği, Kilikya’da ise Cydnus Nehri’nin *gut* hastalığına iyi geldiği bildirilmiştir³².

Farklı coğrafik ve iklimsel özellikler, farklı beslenme davranışlarını da beraberinde getirmektedir. Roma toplumunun beslenme listesinin başlarında şarabın yer aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda Pliny The Elder’in *Natural History* (MS 75) isimli eserinde yüzlerce çeşit şarap tanımlanmıştır. Roma Dönemi’nde ekşi şarapların kurşun içeren katkı maddeleri ile tatlandırılması ve korunması geleneği mevcuttur. *Kolika Pictonum* ismi ile Roma tıp literatüründe yer alan ve genellikle kurşun kaplarda bekletilmek suretiyle hazırlandığı bilinen şarapların içilmesi durumunda oluşan toksitenin kandaki ürik asiti yükselttiği bilinmektedir³³. Roma toplumunda kurşun gibi ağır metallere maruz kalınması durumunda kaslarda kasılma ile birlikte oluşan kramplar ve *gut* hastalığı gibi rahatsızlıkların sıkça görülmesi bu geleneklerle de ilişkili olmalıdır.

Celsus, el ve ayaklardaki ağrıları tanımlarken *podogra* ve *cheirage* kelimelerini kullanmıştır. Eklemlerde oluşan ağrıları, geçmek bilmeyen sık sık tekrarlayan ısrarcı kronik ağrılar olarak tanımlamıştır. Kandaki ürik asit fazlalığının neden olduğu metabolik bir bozukluk olarak bilinen *gut* hastalığının antikçağ tedavisi için Celsus, *diüretikler* önermiştir. Ayrıca hastalığın tedavisi için kan akıtma, kusturucular, sıcak-soğuk kompresleri tavsiye etmiştir. Celsus, iyileşme döneminde kısıtlı bir diyet ve hafif egzersizlerin yine tedavide gerekli olduğunu bildirmiştir. Ayrıca, bütün bir yıl şarap, bal ve cinsel ilişkiden uzak durmanın ömür boyunca *gut* hastalığından koruyacağı inancı bulunmaktadır³⁴.

Dioscorides (MS 40-90), *De Materia Medica*’da potasyum nitratın su ile birlikte kullanımının *gut* hastalığına iyi geleceğine değinmiştir³⁵. Pliny The Elder, kaynak suları ve deniz suyunun faydalarından bahsederken, alüminyumlu ve alkalın suların felç tedavisinde kullanıldığından, kas zayıflıkları için sülfürlü suların tercih edildiğinden, ayrıca kaynak sularının *gut* ve *eklem hastalıkları* tedavisine iyi geldiğini anlatmıştır³⁶.

Yine Pliny The Elder ve Galenos *gut*’un aşırı yemek yemenin bir sonucu olduğunu ifade etmişlerdir. Hippokrates ise, ilginç bir tespitle çok at binen kişilerin toplardamarlarındaki genişleme ve kalçalarda ağrıdan şikayetçi olduklarını gözlemlemiş ve bu kişilerin *guttan* muzadrip olduklarını söyleyerek³⁷, at binme ile *gut* hastalığını ilişkilendirmiştir.

Pliny The Younger, *gut* hastalığından dolayı hayatına son veren arkadaşı Corellius Rufus’un bizzat kendisinden duyduğu rahatsızlığı şu şekilde anlatmıştır;

“...Otuz üç yaşındayken ayak bileğimde *gut* hastalığı ortaya çıktı. Ailesinde de görülen bu hastalık, diğer birçok rahatsızlık gibi kuşaktan kuşağa aktarılan cinstendir. Gençliğimde titiz bir beslenme ve düzenli bir hayatın yardımı ile mücadele verdi ve hastalığı etkisiz kıldı. Daha sonra yaş ilerleyip te takati azaldığında, irade gücüyle kendini koruyor, amansız eziyetlere ve

29 Seneca. *Epistulae Morales*. XCV. 16.

30 Vitr. VIII. 3. 4-6.

31 Vitr. VIII. 6. 10.

32 Plin. The Elder N.H. XXXI. 6-8.

33 Eisinger, 1982: 284-285.

34 Cels. *De Medicina*. IV. 31.

35 Dios. V. 124.

36 Plin. The Elder N. H. I. XXXI. 32; I. XXXI. 8.

37 Hippokr. *Collected Works*: 185.

şiddetli ağırlara katlanıyordu. Fakat hastalık eskisi gibi sadece ayağıyla sınırlı kalmayıp tüm uzuvlarına yayılıyordu...”³⁸.

Pliny The Younger gut hastalığını irsi ve yakalanıldığında kaçınılmaz sonun ölüm olarak algılandığı bir hastalık olarak tanımlamıştır. Ayrıca iyi beslenme ve düzenli bir hayatın gut hastalığı ile mücadelede işe yarayabildiğinden söz etmiştir. Anlatımında hastalığın başladığı uzuvda kalmayıp diğer uzuvlara yayılım gösterdiğinden bahsederek gut hastalığının vücuttaki yayılımını gözlemlemiştir. Mektubun devamında kronik bir hastalık olarak hastalığın intihara götüren dayanılmaz ağırlara neden olan bir rahatsızlık olduğu anlatılmış ve tedavisinde hastalıktan kurtulmak için doğayla iç içe olan kent dışında temiz havanın mekanların tercih edildiğinden söz etmiştir.

Romalı bir soylu olan Servius Clodius'un şiddetli bir *gut* sancısından dolayı ilginç bir tedavi yöntemi olarak kendisine vücudu uyuşup ağrıyı hissetmeyecek duruma gelene kadar iki bacağını zehirle ovması tavsiye edilmiştir³⁹.

1.2.DEJENERATİF EKLEM HASTALIKLARI; OSTEOARTROZİS (OSTEOARTHRİTİS)

Antikçağ insanının ağırlı, hareketleri kısıtlayıcı ve sıklıkla sakat bırakan *osteoarthritis* gibi hastalıkları iskelet kalıntılarından saptanabilmektedir. Ayrıca konjenital olarak *spina bifida*, *cücelik (akondropilazi)* gibi hastalıklar hakkında da iskeletlerden bilgi edinilebilmektedir. Antik insanın kalça eklemine görülen bir *osteoarthritis* vakası yapılan iskelet incelemeleri sonrasında tespit edilmiştir.

Şekil 1. Femur başında osteoarthritis bulgusu (Well, 1963: 790-791).

Yapılan araştırmalarda ilerleyen yaş ve fiziksel aktivite başta olmak üzere, beslenme gibi etkenlere bağlı olarak gelişen eklem dejenerasyonları en fazla görülen patolojik lezyonlardandır. Anadolu'da Kilikya Bölgesi antik kentlerinden Epiphaneia iskeletlerinde yapılan incelemelerde, kafa iskeletlerinde ve diğer vücut bölgelerinde patolojik bulgulara rastlanılmıştır. *Osteofit*, *entosofit*, *osteokondritis*, *schmorl nodülü* ve *osteoarthritis* vakalarına sıkça rastlanıldığı tespit edilmiştir⁴⁰. Bir başka Roma Dönemi yerleşim yeri olan Klazomenai iskeletleri üzerinde yapılan incelemelerde yine sıklıkla karşılaşılan omurlarda *osteofit* vakaları saptanmıştır⁴¹.

Roma'da en yaygın görülen hastalıklardan olan *osteozist* Pliny The Younger, hastalığa yakalanan Domitius Tullus'un durumunu anlatırken bahsetmiştir;

“...tüm eklemlerinin kıvrılmış, şekli bozulmuş bir görüntüye büründüğü ve günlük işlerini dahi yapamaz hale geldiğinden bahsetmiştir. Dişlerini yardımcıların temizlediği, hastalık esnasında eşinin büyük desteğini aldığı, hatta parmaklarını kölelerinin yaladığını söylemesi...”⁴².

Plinius'un The Younger'ın anlatımında, oldukça ilginç bir durum olarak karşımıza çıkan “kölelerin parmaklarını yalması” büyük ihtimalle Domitius Tullus'un çok ağırlı bir hastalıktan muzdarip olduğunu ve bu sebeple de, ilkel bir davranış olarak canlıların acıyan yerini ağrısını dindirmek için direk ağzına götürmesiyle ilişkilendirmiş olmalıdır. Aynı zamanda yazarın işlerini göremez halde bulunduğunu aktarması da hastalığın ne kadar ileri aşamalarda yaşanıyor olduğunu düşündürmektedir. *Osteoartroz*, daha çok omurgalarda görülen ve kazma kürek işleriyle meşgul olan toplumlarda alt sınıftan kadın ve erkeklerde sıklıkla rastlanılan bir hastalık olarak

38 Plin. The Younger. I. 12. 4-13.

39 Durmaz, 2010: 166.

40 Duyar vd, 2018: 395-396.

41 Sağır-Sağır, 2013: 21.

42 Plin. The Younger. VIII. 18. 9-10.

bilinmektedir. Ancak yukarıda, Plinius'un verdiği örnekte soylu aileden olan bir bireyin de hastalığa yakalanmış olabildiğini yansıtmaktadır.

Yine arkeolojik verilerden tapınaklara bırakılan adaklarda en sık rastlanan modellerin bacak ve ayak figürleri olarak tespit edilmiş olması, toplumun rahatsızlık duyduğu en önemli hastalıkların, hareketliliği kısıtlayan bacak ve ayak hastalıkları olduğunu düşündürmüştür⁴³.

1.3.SEKONDER (İKİNCİL) ENFEKSİYONLAR

Antik toplumlarda, vücudun başka yerindeki bir enfeksiyonun kan yoluyla kemiklere ilerlemesiyle oluşan ya da travmalar sonrasında gelişen sekonder (ikincil) enfeksiyon vakalarına da rastlanılmıştır. Bunlar daha çok toplumun yoksul kesimini etkileyen ve yüksek ateşle ortaya çıkan ve iskeletlerde yapılan incelemeler sonucunda enfeksiyona bağlı olarak meydana çıktığı düşünülen *periostit, osteit, osteomyelit, tüberküloz ve cüzzama (lebra)* gibi hastalıklardır. Omurgayı tutan *tüberküloz ya da (tuberculous spondylitis) Pott hastalığı* bu tür hastalıklardan bir tanesidir (Vasiliadis vd. 2009: 6). Enfeksiyon kemiğe sıçraması sonrasında, genellikle diz ve kalça eklemlerini tutar. Tüberküloz ilerlediği durumlarda ise omurganın üst kısımlarını tutarak ağır derecede şekil bozukluklarına sebep olur ki bu da tüberküloz *osteomyelit* ya da *Pott* olarak bilenen hastalığa sebep olur. Nitekim Mısır ve Yunan-Roma sanatında oldukça sık rastlanılan kambur figürlerin bu hastalıklarla ilişkili olabileceği düşünülmüştür. Arkeolojik verilerden pişmiş toprak üretimi olan terrocotta figürünlerin *göğüs deformesi, kamburluk, cücelik* gibi bir kısım patolojik durumları yansıtırken bu figürlerden bir kısmının Antik Çağ oldukça sık rastlanılan bir durum olan *Pott hastalığını* sembolize ettiği düşünülmüştür⁴⁴.

1.4.FELÇ

Arkeolojik olarak Smyrna'da ünlü bir tıp okulunun civarlarında Hellenistik Roma Dönemi kazılarında bronz, fildişi, mermer ve özellikle pişmiş topraktan terra cotta groteskler çok sayıda ele geçirilmiştir⁴⁵

Şekil 2. Felçli grotesk heykeli. (Regnault, 1900)

Celsus, felç vakasını kasların gevşemesi olarak tanımlamıştır⁴⁶. Galenos, kasların çalışmalarını gruplar halinde yaptıklarını ortaya koymuş, omurilik sinirlerinin zarar görmesi durumunun çeşitli derecelerde felce neden olabileceğini bildirmiştir. Bir domuzun omuriliğinde yaptığı deneyde üst omurlardan 2. ve 3. ya da yukarıdaki omuriliğin zarar görmesinin ölüme neden olabildiğini, boyun sinirlerinin kopması sonucu omuz kaslarının felç olduğunu, 3. ve 4. omurlar arası zedelenmenin solunum sıkıntısına neden olduğunu, 6. ve 7. omurlar arasındaki zedelenmenin göğüs kaslarının felce uğramasına neden olduğunu kanıtlamıştır. Aynı şekilde kalbe giden sinirleri kestiğinde kalbin durduğunu görerek, sinirlerin kalpten çıktığı şeklindeki eski inancı da ortadan kaldırmıştır⁴⁷.

Hippokrates, hasta ağır bir felç geçirmiş ise tedavisinin mümkün olmadığını, felç hafif ise zor bir tedavi ile hastanın iyileştirilebileceğini bildirmiştir (Hippokr. *Aforizmalar*. II. 42). Celsus, Hippokrates'e yakın bir görüşle hastalığın kısmi olarak meydana gelmesi durumunda tedavisinin mümkün olabildiğini, ancak uzun süreli bir tedavi gerektirdiğini bildirmiştir⁴⁸. Hippokrates, gebe bir kadının felç olayını anlatırken; gebeliğinin üçüncü ayında ateşin görüldüğünü, üçüncü gün başta, boyunda ve sağ köprücük kemiği çevresinde ağrı oluştuğunu ve sonrasında hastanın konuşmasının anlaşılabilir olmadığını ve bunun tek taraflı bir felç olduğundan söz etmiştir. Dördüncü gün ise hastalığın atlatıldığından bahsetmiştir⁴⁹.

43 Jackson, 1999: 157-158.

44 Sayın, 2019: 32.

45 Stevenson, 1975: 3.

46 Cels. *De Medicina*. III. 27.

47 Durmaz, 2010: 172-173, 203, 288.

48 Cels. *De Medicina*. III. 27.

49 Hippokr. *Collected Works*: 119.

Aretaeus, felcin oluşmasında soğuğa maruz kalma, travma sonucu bir sinirin hasar görmesi, yaş faktörü, cinsel ilişki ve sarhoşluk gibi sebepler saymıştır ve felç geçiren bir insanın yüzündeki değişiklikleri sıralamıştır (Aret. I. 7). Aretaeus yine, vücutta tek taraflı felç vakası durumunda orta ayırma çizgisi olarak kabul ettiği, dil, bademcik, burun, böbrek gibi organlardan bir tarafın tutulması durumunda iç organların da aynı şekilde işlev kaybının olduğunu düşünmüştür. Ayrıca kafanın sağ tarafı etkilenirse vücutta sol tarafın tutulduğunu ve bunun da nedeninin sinirlerin beyindeki yeri ile ilgili olduğunu ifade etmiştir⁵⁰. Antik Çağ'da felcin oluşmasında belirtilen sebeplerden; yaş faktörü, travma sonucu sinirin hasar görmesi, aşırı alkol tüketimi, ritim bozukluğuna sebep olacak şekilde cinsel ilişki ve soğuğa maruz kalma gibi sebeplerin doğru olarak tespit edilmesi ve ayrıca beyin sağ tarafındaki hasarların vücudun sol tarafını, beyin sol tarafındaki hasarların da vücudun sağ tarafını etkilemesi günümüz tıbbında halen kabul görmekte olup oldukça isabetli bir tespit olarak görülmektedir⁵¹.

Celsus, felç vakalarında, hastalığın ikinci veya üçüncü günü, dönemindeki bazı hekimlerin aksine en yakın bir noktadan kan alınmasının (flebotomi) doğru olduğunu bildirmiştir. Kan alınan yerin kol olabileceği gibi şakak ve ayak bileği de olabileceğini bildirmiştir. Ancak bu işlem ehil birisi tarafından alınmalıdır ve toplardamardan akan kan koyu renk olmalıdır. Yeteri kadar kan alımı işleminin ardından ise soğuk su ile ıslatılmış bir ped uygulamasını önermiştir⁵². Kan akıtılması işleminin kesin tedavi olmadığını da ayrıca ifade etmiştir. Günümüz tıbbında ise sadece polisitemia hastalarında flebotomi (kan alma) halen bir tedavi yöntemi olarak kullanılmaktadır⁵³. Celsus hastalığın tedavi edilse dahi yaşamının güçleşeceğinden ve yapılan işlemin sadece ölümü ertelemekten ibaret olduğundan söz etmiştir. Özellikle soğuktan kaçınılması gerektiğini bildirmiştir. Mümkünse hastanın hemen yürütülmesinin gerekliliğine değinmiş, bacağının zayıflığı sebebi ile yürüyememesi durumunda ise yatağında sallanması, gerekirse yavaşta olsa harekete zorlanması tavsiye edilmiştir. Ayrıca ısırgan otunun uyusuk olan derinin uyarılmasında kullanılabileceğini belirtmiştir. Yine zeytinyağı ile masaj ve yüzme banyoları tavsiye edilmiştir⁵⁴. Hippokrat, bu hususta yaz mevsiminde daha sık banyo yapılmasını önermiştir⁵⁵. Modern tıpta felç geçiren hastaların erken dönemde rehabilitasyon ve egzersiz programına alınması halen kabul gören bir tedavi yaklaşımı olup, bununla birlikte elektroterapi, robotik uygulamalar ve kaplıca tedavileri gibi yöntemler fizik tedavi doktorları gözetiminde uygulanmaktadır⁵⁶.

2. TEDAVİ YAKLAŞIMI

Marcus Aurelius, *Meditations* isimli eserinde el ve ayaklarda oluşan ağrıların insan yaşamı için doğal olduğundan bahsetmiştir. Epicurus'un acı konusunda, acının dayanılmaz olmadığı durumlarda, acıyı kabul edip, akıl gücü ile buna dinginlik verilebileceğinden söz etmiştir⁵⁷. Bir nevi insan psikolojisinin ya da psikolojik tedavinin önemine işaret eden bu yaklaşım modern tıp uygulamalarına anımsatır mahiyettedir. Günümüz tıbbında kronik vücut ağrılarının multidisipliner tedavisinin bir parçası olarak psikoterapi halen etkin olarak kullanılmaktadır⁵⁸.

Celsus, kas ağrısı için su içilmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır⁵⁹. Modern tıpta da özellikle sporcularda sıvı dengesinin performans etkisi bilindiğinden kas problemleri ve krampların oluşmaması için hidrasyona ve sıvı elektrolit dengesine çok önem verilmektedir⁶⁰. Masaj ve nefes tutulurken özellikle üst uzuvların hafif hareket ettirilmesini doğru bulmuştur. Banyonun nadiren kullanılması gerektiğini ve hava değişimini önermiştir⁶¹. Dioscorides, adamotu bitkisinin ağrı kesici olarak kullanıldığını bahsetmiştir⁶². Celsus ayrıca kas ağrılarında ağrı artmadığı sürece etkilenen kısmın çalıştırılmasını ve soğuk uygulanmasını tavsiye etmiştir⁶³.

50 Aret. I. 7.

51 Ceceli, 2009: 90-91; İyner vd. 2021: 491.

52 Cels. *De Medicina*. II. 10. 11.

53 Bolaman, 2001: 32.

54 Cels. *De Medicina*. III. 27.

55 Hippokr. *Collected Works*. 315-318.

56 Ceceli, 2009: 91

57 Marcus Aurelius, VI. 33; VII. 33, 64.

58 Güvey, 2018: 47.

59 Cels. *De Medicina*. III. 27.

60 Çırak ve Çakıroğlu, 2017: 144.

61 Cels. *De Medicina*. III. 27.

62 Dioscorides. IV. 76.

63 Cels. *De Medicina*. I. 9.

Hippokrates, bel ağrılarının tedavisinde boşaltımın faydalı olacağından bahsetmiştir⁶⁴. Hippokrates burada tüm bel ağrılarının tedavisinden ziyade, bağırsak ağrısı ile birlikte gelişen ve göbek kısmında yani karın bölgesinde oluşan bel ağrısının tedavisinden bahsediyor olmalıdır.

Celsus, eklem ağrılarını kronik hastalık olarak görmüş, geçmeyen ağrılarının tedavisi için yürüyüş, yemekten önce sıcak bir odada masaj, terleme ve sonrasında ılık bir duş önermiştir. İlaç tedavisi olarak ise diüretikler ve kusturucular tavsiye edilmiştir. Eklemelerde şiddetli ağrının olduğu ve şişliğin olmadığı durumlarda, deniz suyu ya da tuzlu su ısıtılarak hastanın ayakları suya konulup üzeri bir battaniye ile kapatılarak tedavi uygulanması gereği anlatılmıştır. Eğer şişme varsa soğuk suda eklemelerin bekletilmesi gereği bildirilmiştir. Ancak bu süre uzun olmamalıdır. Ağrının fazla olduğu durumlarda haşhaş, gül yağı ve şarap gibi maddelerden oluşturulan karışımlar kullanılmıştır. Şişliklerin sertleşmesi durumunda ise soğuk su ile ısıtılmış bezle kompres yapılması, ayrıca yağ, sirke, zift, şap gibi maddelerden hazırladıkları özel karışımlarla yumuşatılması sağlanmıştır⁶⁵. Şikayetlerin bitmesi, hastalığın iyileşmesi sürecini ise Celsus şu şekilde aktarmıştır. Hastanın hareketlerini dikkatli yapması, ani bir yaşam değişikliğinden ziyade yavaş yavaş, yaşadığı iklimi, yaşam biçimini değiştirmesi gereğini ifade etmiştir. Ayrıca erken uyanma, istirahat, masaj, yürüyüş ve uygun bir diyeti özellikle önermiştir. Bu sürecin doğru yönetilmesi durumunda hastanın eski gücüne kavuşacağı bildirilmiştir⁶⁶.

Celsus, dizleri ağrıyan birine at binmenin çok fazla zarar vereceğini bildirmiştir⁶⁷. Son yıllarda atların sağlık alanında terapötik amaçla kullanımı (hippoterapi) yaygınlaşmaktadır. Atla terapinin, bedendeki bütün kasları dengeli bir şekilde çalıştırdığı için fizyolojik, duyuşsal, psikolojik ve anatomik olarak tedaviye olumlu katkılarda bulunduğu görülmüştür. At binildiği zaman eğer ile ayak üzengi ölçüm mesafesi düzgün ayarlanmadığı durumlarda diz eklemelerine zarar verebileceği günümüzde de bilinmektedir⁶⁸.

Celsus ayrıca eklemelerdeki ağrılarının tedavisinin ancak dağlama ile yapılabileceğini bildirmiştir⁶⁹. Dağlama işlemi yine Yunanlılar tarafından tümörleri tedavi etmekte, yaralarda ve enfeksiyon hastalıklarını tedavi etmede kullanılmıştır. Hippokrates, *Aforizmalarda* dağlamanın önemine dair; "İlaçların iyi edemeyeceği hastalıkları demir iyi eder, demirin iyi edemediğini ateş iyi eder, ateşin iyi edemediği hastalıklar ise artık iyi edilemez"⁷⁰ demiştir. Galenos'ta yine, meme tümörünün tedavisinde dağlamanın gerekliliğinden bahsetmiştir⁷¹.

Pliny The Elder, Yunanlıların kullandığı romatizma hastalıklarında en az dağlama yöntemi kadar etkili *plantago* isimli bir bitkiden söz etmiştir⁷². Yine Pliny The Elder, yaraların tedavisinde zeytin yaprağından yararlanmış. Çiğnenip yaralara uygulanması durumunda yüksek derecedeki büzücü etkisiyle iyileştirici etkisine değinmiştir⁷³. Plinius The Elder, eklem hastalıkları ve spazmlar için *plantago*, *argemonia*, *peucedanum phrynion*, *erigeron*, *episthotony* gibi bitki isimleri vermiş ve bunların bal, tuz, sirke, gibi maddelerle karıştırılarak oluşturulan karışımlarını önermiştir⁷⁴. Yırtıklarda, düşmelerde *kantoron*, *panaces*, *scordium* vd. bitkiler önerilmiştir⁷⁵.

Celsus *eşek sütü* ile yıkanarak eklem hastalıkları ve ağrı rahatsızlıklarından sonsuza kadar kurtulabileceğini bildirmiştir⁷⁶. Son yıllarda yapılan çalışmalarda eşek sütüne karşı artan bir ilgi görülmektedir. Özellikle eşek sütünün içeriği, besin değerleri, sağlığa faydalı yönleri ve antimikrobiyal nitelikleri açısından fonksiyonel ve alternatif bir ürün olarak kullanılmaktadır. Özellikle kalsiyum ve fosfor bakımından zengin olması nedeni ile eklem ve kemik hastalıklarında da tercih edilebilmektedir. Kozmetik ve terapötik etkilerinden dolayı Mısır kraliçesi Kleopatra'nın eşek sütü ile banyoyu tercih ettiği bilinmektedir⁷⁷. Ağrı azaldığında hafif egzersiz ve diyet, yatıştırıcı merhemler ve enjeksiyonlar kullanılmış, masaj tavsiye edilmiştir⁷⁸.

64 Hippokr. *Aforizmalar*. IV. 11. 20.

65 Cels. IV. 29-31.

66 Cels. IV. 32.

67 Cels. *De Medicina*. IV. 30-31.

68 Köseman ve Şeker, 2015: 45-47.

69 Cels. *De Medicina*. IV. 30-31.

70 Hippokr. *Aforizmalar*. VII. 87.

71 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 236-237.

72 Plin. *The Elder* N.H. XXV. 39.

73 Plin. *The Elder* N.H. XXIII. 34.

74 Plin. *The Elder* N.H. XXVI. 81.

75 Plin. *The Elder* N.H. XXVI. 85.

76 Cels. *De Medicina*. IV. 31, 32.

77 Budak ve Gürsel, 2012: 244-247.

78 Cels. *De Medicina*. IV. 31, 32.

Asclepiades başta olmak üzere masajın otoritesi olarak anılan Hippokrates, masaj kuvvetli yapılırsa vücudu güçlendirdiği, nazik yapılırsa gevşettiğini söylemiştir. İlimli bir masajın vücudu kaslandırıp güçlendirdiği, fazla yapılırsa ise vücudu zayıflattığı aktarılmıştır. Celsus aynı zamanda, tendon hastalıkları tedavisinde, sıcak su banyosu ya da kuru sıcakla terlemeyi sağlayan küçük odalarda (laconicum) terlemeyi önermiştir. Ancak ateşin tekrarlanmadığı durumlar için banyo tedavisi faydalı görülmüştür⁷⁹. Roma Dönemi'nde banyo tedavisi yaygın bir şekilde uygulanmakta idi. Hastaların sualtına konulan otuaklara oturtulmak ve başlarına kadar doldurulan su içerisinde bekletilmek suretiyle, kas iskelet sistemi hastalıklarından olan romatizma, *artrit ve guttan* kurtulabilecekleri umut edilmişti⁸⁰.

Galenos, bazen sinir ve tendonların keskin ve sivri bir şeyle yaralanması durumunda o ekstremitede sinir uçlarında hassasiyetin arttığını ve spazmların ortaya çıktığını tespit etmiştir⁸¹. Eklem rahatsızlıklarında iyileşmeden önce hareket etmek pek doğru karşılanmamıştır ve en iyi tedavi olarak istirahat öngörülmüştür. Bununla birlikte hareketten kaynaklanan tehlikenin, baş ve kollardaki yaralanmalarda alt uzuvlardan daha az olduğu bildirilmiştir. Travma sonucunda sinirlerde kopma durumu gerçekleşmişse o kısımda zayıflık ve güçsüzlük oluşacaktır. Yine yara iyileşmeden banyo yapmak yarayı ıslak ve nemli tutacağından kangren tehlikesini tetikleyebileceği öngörülmüştür. Bu durumun kemiği de etkileyebileceğinden söz edilmiştir. Yine kangren yeni başladığında tedavisinin kolay olacağı, ilerlediği durumlarda ise o bölgeye amputasyon uygulanması gereğinden bahsedilmiştir⁸².

Hippokrates, hastalıklı bir kemiğin üzerindeki dokunun morarmasının kötüye işaret ettiğini bildirmiştir⁸³. Eklem iltihaplanması durumunda bol idrar yapmanın iltihaplanmayı önleyebileceğinden söz ederken, burun kanamasının da bu duruma iyi geleceğinden bahsetmiştir⁸⁴. Modern tıpta hastaların susuz (dehidrate) kalıp idrara çıkamamaları kas iskelet sistemi problemlerine yol açabilmektedir. Bu sebeple hastalara sıvı takviyesi (hidrasyon) yapılması ve idrar çıkışının artırılması eklem iltihabının (artrit) azalmasına destek olur⁸⁵.

Galenos, iltihabın ana belirtileri olan şişlik, kızarıklık, ağrı olmak üzere üç belirti saymış olup, dördüncü belirti olan sıcaklık'tan bahsetmemiştir⁸⁶. Yine bazı yaraların kangrene neden olması durumunda uzvun kesilmesi (amputasyon) gerekebilmiştir. *Kahun Papirüsünde*, Mısır piramitleri yapılırken kolu bacağı kopan işçiler için yapılan protezlerden bahsedilmiştir⁸⁷. Hippokrates, bu konuda kemik, kiriş ve kırıkta kesilip kopması durumunda tekrar gelişip düzelmeye sağlanamayacağını bildirmiştir⁸⁸. Galenos, his kaybı ve siyahlaşma başlamış yaraların kangrene gittiğini söyleyip, sağlam dokulara yayılmadan çok çabuk kesilip temizlenmesini tavsiye etmiştir⁸⁹. Kesilen uzuv nedeniyle baston, koltuk değneği, kanca ya da tahta protezler ve yapay uzuvlar kullanılmıştır. MÖ 218-201. II. Kartaca Savaşı'nda sağ elini yitiren Marcus Sergius Silus'a demirden el yapılmıştır⁹⁰. Antik Çağ kas iskelet hastalıklarının tedavisinde cerrahi işlemlere müracaat edildiği ayrıca trepanasyon gibi ağır cerrahi girişimleri uyguladıkları bilinmektedir. Roma Dönemi Stratonikeia, Perge, Gordion vd. antik yerleşimlerde kazıma ve kesme teknikleri kullanılarak trepanasyon⁹¹ uygulamaları tespit edilmiştir⁹². MÖ 500-300 özellikle güney Sibiry bölgesinde İskitlerin antik cerrahi teknikleri başarılı bir şekilde kullandıkları, yapılan trepanasyon uygulamasında bronz bıçakların tercih edilmesi sonrasında kemiklerde enfeksiyon oluşmamış olmasıyla ortaya konulmuştur⁹³. Ancak Celsus, trepanasyon sırasında beyne zarar verme risklerini belirterek tedavide en son çare olarak yapılmasını önermiştir⁹⁴. Hippokrates'te yine vakanın sorumluluğu yüklenilmişse trepanasyonu tercih etmeleri gerektiğinden söz etmiştir.

79 Cels. *De Medicina*. II. 17.

80 Mutlu ve Türkmen, 2020: 640-647.

81 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 144.

82 Cels. V. 26.

83 Hippokr. *Aforizmalar*. III. 16, 20, 23, 26; V. 18, 22, 25; VI. 19; VII. 28.

84 Hippokr. *Aforizmalar*. IV. 74.

85 Savcı ve Bilik 2014: 156-163.

86 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 85.

87 Erdemir, 2015: 78.

88 Hippokr. *Aforizmalar*. VI. 19; VII. 28.

89 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 233.

90 Jackson, 1999: 63.

91 Trepanasyon; yaşayan bir bireyin kafatasında açılan delikle alttaki kan damarları ve beyne zarar vermeden kafatası kemiğinin çıkarılması işlemi olarak tanımlanır. Bkz. Lisowski, F. Peter, "Prehistoric and early historic trepanation", *Diseases in antiquity*, 1967, s. 651-672.

92 Yıldırım vd. 2017: 411-412.

93 Krivoschapkin vd. 2014: 654.

94 Cels. *De Medicina*. VIII. 4.

Kemik kırıklarının tedavisinde Hippokrates, kompres, bal şerbeti, çöpleme otu, kusturucular ve diyet gibi tedavi programları uygulamalarında bulunmuştur⁹⁵. Celsus, kırık oluştuğunda en kısa sürede tedaviye yönelik işlemlerin yapılması gerektiğini çünkü kasların kasılıp, sinirlerin gerginleşeceğini bildirmiştir⁹⁶. Galenos, travmaya uğrayan ekstremitelerin henüz yumuşakken, bir kalıba alınarak sabitlenmesi ve düzeltilmesinin önemini vurgulamıştır⁹⁷. Antikçağ'da hekimlerin, özellikle kırık ve çıkıkların tedavisinde pozisyonlamada günümüz modern tıp uygulamalarına yakın yöntemler uyguladıkları, verilen pozisyonlarda sabitleme ve atele alma işlemleri gerçekleştirdikleri bilinmektedir⁹⁸.

Hippokrates, eklemlerde ortaya çıkan burkulmalarda açık yara yoksa şişlikler üzerine bol miktarda soğuk su dökülmesinin, şişliği indirip, ağrıyı azaltacağı ve rahatlama sağlayacağından söz etmiştir⁹⁹.

Galenos, romatizmal hastalıklardaki şişliği kupa uygulaması veya kesme ile boşaltmayı tavsiye etmiştir¹⁰⁰. Ayak ve bacaklarda görülen ödem, ağrısız ve yumuşak şişlik olarak tanımlamıştır¹⁰¹. Tedavisinde sirke, gül suyu veya tuz ve zeytinyağı gibi karışımlarla sünger ile masajı tavsiye etmiştir¹⁰². Sünger yoksa doğal sodyum karbonat, kül suyu (alkalin sıvı) ile iyice yıkanmasını önermiştir¹⁰³.

Galenos, kronik ödemli şişlik vakalarında önce o bölgeye zeytinyağı sürülüp, sonra kül sulu (alkalin sıvı) sünger uygulayıp daha sonra daha sıkı bandajlamayı önermiştir. Sert şişliklerde yumuşatıcı olarak en çok erkek geyik daha sonra dana ilik yağı kullanılmıştır. Bunlar yok ise sırası ile kaz yağı, horoz, arslan, leopar, ayı, boğa, keçi ve teke yağı gibi ilik ve hayvan yağları kullanılmıştır¹⁰⁴.

Tendonlardaki sert şişliklerin tedavisinde, ateş taşı (bakır pirit, doğal metal sülfür), pirit yoksa değirmen taşı önermiştir. Tedavi sonrası sabine yağı veya ince zerrelili başka yağlarla sıcak kompres önermiştir¹⁰⁵. Galenos, ağrılar için tedavide toplardamarlardan kan almayı ve yaraları dağlamayı önermiştir¹⁰⁶. Bununla birlikte it üzümü ve çinko oksit sürülmesini önermiştir. Diyet olarak bol ihlamur suyu, kesilmiş sütün suyunu, kara pazı, su kabağı ve ilginç olarak engerek yılanı eti yenmesi önerilmiştir¹⁰⁷. Galenos, beden sağlığını bozan bütün etkenlere karşı dengeli, ölçülü beslenme ve diyeti tavsiye ederken¹⁰⁸, Celsus, eklem rahatsızlıklarının tedavisinde, diyetin özellikle çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Diyette üç veya dört gün süreyle şarap, sonrasında ise bir iki gün su içilmesinin uygun olacağını bildirmiştir¹⁰⁹.

2.1. DİYET VE EGZERSİZ

Antikçağ'da sağlıklı bir beden için beslenme ve egzersize büyük önem verilmiştir. Hippokrates, kışın sulandırılmamış şarap, az yemek ve az sebze tüketilmesi gerektiğini, tahıllardan ekme, kızarmış et ve balığı önermiştir. İlkbaharda ise haşlama et, sulandırılmış şarap ve sebze oranının artırılıp, ekme yerine arpa çöreği yenilmesini önermiştir. Zayıflamak isteyen şişmanların mideleri boşken egzersiz yapmaları gerektiğini, yemek öncesi ılık sulandırılmış şarap içmeyi, etleri yağlı baharat ve susam tohumları ile birlikte günde bir kez alınmasını doğru bulmuştur. Sağlık için yürüyüşün elzem olduğunu düşünen antik yazarlar, kışın hızlı, yazın güneş altında yavaş yürümeyi, şişmanların hızlı, zayıfların yavaş yürümelerini tavsiye etmiştir. Jimnastik için kışın koşu ve güreşi, yazın gün serinliğinde uzun yürüyüşleri önerirken, egzersiz yaparken iç organ ağrısı oluşması durumunda, yemekten önce dinlenip idrar gelecek kadar sıvı tüketmeyi sağlıklı görmüşlerdir¹¹⁰. Antik hekimler, sağlıklı bir iklim ve yaşam koşulları ve iyi bir diyetin birçok hastalığı tedavi edeceğine hatta tüberküloz gibi ağır enfeksiyonları dahi

95 Hippokr. *The Fracture*. XXVI.

96 Cels. *De Medicina*. VIII. 10.

97 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 138.

98 Mutlu 2021, 433-453.

99 Hippokr. *Aforizmalar*. V. 25.

100 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 214.

101 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 215.

102 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 215.

103 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 215.

104 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 217.

105 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 218.

106 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 236

107 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 235.

108 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 99.

109 Cels. IV. 32.

110 Hippokr. *Collected Works*. 315-318.

iyileştirebileceğinden söz etmişlerdir. Plinius The Younger, kölesi tüberküloz hastalığına yakalanınca onu havası temiz olan bir yere göndermek suretiyle sağlığına kavuşmasını sağlamıştır¹¹¹.

Galenos, *elafantiazis* hastalığını damarlara hücum eden karasafra ile ilişkilendirdiği için diyetin önemine vurgu yapmıştır, beslenmelerinde sütü çok içen İskitlerin bu hastalığa yakalanmadıklarına değinmiştir. Karasafra salınımına neden olan eşek eti ile beslenmenin, mercimek çorbası, tuzlu balık, lapa gibi gıdaları beslenme listesinde bulunduran İskenderiye’de hastalığın sık görülmesine rağmen Germenlerde ve Mysialılarda nadir olarak görüldüğünden bahsetmiştir¹¹². *Elafantiazis* için engerek yılanının etinin yenmesini tavsiye etmiş ve eserinde yılanın nasıl yemek için hazırlanacağına kadar anlatmıştır. Bu hastalık için diyetle bol ıhlamur suyu, kesilmiş süt suyu, bahçe otları, kara pazı, su kabağı, kaz ayağı gibi gıdaların yenilmesini önermiştir¹¹³.

Galenos eserinde vücudun tüm bölgelerinin çalıştırılmasını sağlayan uğraşların önemine özellikle vurgu yapmıştır. Egzersiz yapılırken tüm vücudun orantılı katılması gerektiğini ifade etmiş, vücudun bir kısmının çok fazla veya çok az çalıştırılmaması gerektiğini tavsiye etmiştir¹¹⁴. Koşmayı, vücudu inceleteceği ve vücut kısımlarının dengesiz gelişimine sebep olacağı için önermemiştir. Bunun yerine ip atlama ve top ile yapılacak egzersizleri vücudun tamamını çalıştıracığı için tavsiye etmiştir¹¹⁵. Günümüzde ip atlama ve top ile yapılan egzersizlerin başta kas iskelet sistemi ve kardiovasküler sistem olmak üzere tüm vücut üzerinde olumlu etkileri gözlenmiştir. Özellikle mini toplarla yapılan egzersizlerde kasların daha kapsamlı hareket açısı ile çalışmasına oldukça avantaj sağladığı ortaya konulmuştur¹¹⁶.

Galenos ayrıca, beden hareket ihtiyacı duyduğunda egzersizin sağlıklı, dinlenmenin zararlı olduğunu, beden istirahat ihtiyacı duyduğunda ise dinlenmenin sağlıklı ama egzersizin zararlı olduğunu belirtmiştir¹¹⁷.

SONUÇ

Antikçağ tıp biliminin gözlem ve akıl yürütmeye dayanan anlayışı kas iskelet sistemi hastalıklarının tedavi yaklaşımında bariz bir şekilde görülmektedir. Çoğu hastalığın sebebi ve seyri tam olarak bilinmemekle birlikte tedaviye yönelik yaşamda kalmayı sağlayıcı birtakım beceriler geliştirildiği anlaşılmaktadır. İnsan anatomisi ve fizyolojisini ilgilendiren rahatsızlıklarda dini uygulamalardan daha çok akılcı (rational), gözlemci (observatrice) ve deneysel (empirique) uygulamalara müracaat ettikleri görülmektedir.

Antik Çağ toplumlarında özellikle savaşlar sonrası *yaralanmalar, kemiklerdeki hastalıklar ve ekstremitelerdeki artrit, osteoartroz, osteoporoz, osteomyelit, omurga tüberkülozu, felç ve gut gibi rahatsızlıklar* en sık görülen hastalıklar arasındadır. Olumsuz yaşam koşullarından kaynaklanan beslenme problemleri, vitamin ve mineral eksiklikleri, bakteri, virüs ve mantarlar konusundaki bilgilerin yetersizliğinin birçok hastalığa davet çıkarmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ayrıca Antik Çağ toplumlarında yaş, cinsiyet ya da toplumsal statü farklılıklarının, hastalıkların görülme sıklığını değiştirdiği anlaşılmaktadır. Tedavi edilebilen çok az sayıda hastalık olması sebebiyle, hayatı kısıtlayan, günlük yaşamı zorlayan ağrılı hastalıklarla mücadelede belki de çok daha başarılı oldukları söylenebilir. İskeletlerde yapılan inceleme sonuçları değerlendirildiğinde hazırladıkları merhemlerle yaraları iyileştirdikleri, birçok kırık ve çıkığı doğru bir yaklaşımla tedavi ettikleri görülmektedir. Yapılan trepanasyonların birçoğunda başarılı sonuçlar alındığı yine ortaya çıkan bulgular arasındadır. Tedavide diyetle özel önem verdikleri, ölçülü ve kararında beslenmeyi önerdikleri ve iyileşmenin diyetle bağlantısını kısmen çözebildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca fazla beslenmenin *gut* benzeri kas iskelet sistemi rahatsızlıklarına neden olabileceği antik yazarlarca özellikle vurgulanmıştır. Kas iskelet rahatsızlıklarının soğuk ve sıcakla bağlantısına dikkat çekilmiş ve tedavide banyo uygulamalarına özel önem verilmiştir. Sağlık için yürüyüşün elzem olduğu ve egzersiz yaparken dikkat edilmesi gereken hususları modern bilime uygun bir yaklaşımla önerdikleri görülmüştür.

Galenos’un ruh sağlığı ile felç, epilepsi, kaygı ve stres gibi kas iskelet hastalıkları arasında kurmuş olduğu bağlantı, günümüzde modern tıbbın ruh ve beden sağlığı üzerine yaptığı araştırmalara yakın çıkarımlar

111 Plin. The Younger, *Letters V*.

112 *On the Constitution of the Art of Medicine:237*.

113 *On the Constitution of the Art of Medicine: 237-238*.

114 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine: 136*.

115 Durmaz, 2010: 106-107.

116 Şimşek ve Katırcı 2011: 61; Şahin, 2017: 75-84.

117 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine: 134*.

içermektedir. Sonuç olarak yazılı kaynakların antik pratiği ne derece yansıtmış yansıtmadığı tartışmaya açık olmakla birlikte, arkeolojik verilerden 1930'lu yıllardan itibaren iskelet kalıntıları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda özellikle iskelet sistemini ilgilendiren rahatsızlıkların doğru bir şekilde aydınlatılması olanağına kavuşulmuştur. İskelet kalıntıları üzerinde daha fazla sayıda yapılacak ayrıntılı çalışmalar sayesinde, eski insanlarda karşılaşılan hastalıkların kökeni ve ilk görüldükleri dönem hakkında ayrıntılı bilgi edinilecek, antik insanın sağlık problemleri detaylı olarak tartışılma olanağı bulacaktır.

KAYNAKÇA

1. ANTİK KAYNAKÇA

- Aret.** *De Causis et Signis Acutorum*. ARETAEUS.
De Causis et Signis Acutorum. Francis Adams. Boston. 1972.
- Cels.** *De Medicina*. AULUS CORNELIUS CELSUS.
De Medicina, Çev. W. G. Spencer, Cambridge, 1971.
- Dios.** *De Materia Medica*. DİOSCORİDES.
De Materia Medica, Çev. Ta Osbaldestion and Rpa Wood, İbidis Yayınları, Afrika, 2000.
- Gal.** *On the Constitution of the Art of Medicine, (Tıp Sanatının Anayasası Glaukon'a Tedavi Yöntemi)*, GALENOS.
Tıp Sanatının Anayasası Glaukon'a Tedavi Yöntemi, Çev. Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018.
Reviewed work: On Prognosis. Corpus Medicorum Graecorum. 8/1. 1981.
Vivian Nutton. Review by: John Scarborough.
- Hippokr.** *Collected Works I*. HIPPOKRATES.
W. H. S. Jones. Cambridge. Harvard University Press. 1868.
Aforizmalar. HIPPOKRATES.
Aforizmalar, Çev. Eyüp Çoraklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
De Articulis. HIPPOKRATES.
Ed. Charles Darwin Adams, New York, 1868.
De Fracturis. HIPPOKRATES.
Ed. Charles Darwin Adams, New York, 1868.
- Hom.** İL. HOMEROS.
İliada, Çev. Azra Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- Marcus Aurelius.**
Meditations. Modern Library Edition.
Çev. Gregory Hays, New York, 2002.
- Plin. The Elder**
Doğa Tarihi (I. ve II. Kitap). PLİNY THE ELDER (GAIUS PLİNİUS SECUNDUS).
Çev. İnanç Pastırmacı, Say Yayınları, İstanbul.
Naturalis Historia. Çev. H. R. Rackham (Loeb). London. 1958.
- Plin. The Younger**
Genç Plinius'un Mektupları, Epitulae (I-IV), PLİNY THE YOUNGER.
Çev. Levent Keskin, Doğubatı Yayıncılık, Ankara.
Letters. (I-X), Çev. B. Radice, 1963.
- Seneca.** *Ad Lucilium Epistulae Morales, Vol I-III*, LUCIUS ANNAEUS SENECA.
Ed. Richard M. Gummere. Cambridge, London. 1917-1925.
Ahlak Mektupları, Çev. Turken Uzel. Jaguar Kitap, İstanbul.

Vitr. *Mimarlık Üzerine*, VITRUVIUS.

Çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayıncılık, İstanbul.

MODERN KAYNAKÇA

- Atalay, S., Alkan, B. ve Aytekin, M. (2013). "Osteoartrite Güncel Yaklaşım", *Ankara Medikal Journal*, 13/1, 26-32.
- Braddom, R. L. (2005). *Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon El Kitabı*, Çev. Tansu Arasıl, Güneş Kitapevi, Ankara.
- Breasted, J. H. (1930). *The Edwin Smith Surgical Papyrus*, Vol. 1, The University Of Chicago Press, Chicago.
- Bruweir, M.C. (2006). "Eski Mısır Tıbbına Genel Bir Bakış", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S. 22.
- Bolaman, Z. (2001). "Polisitemia Vera", *Ulusal İç Hastalıkları Kongresi*, 26-30 Eylül 2001, Antalya, 26-34.
- Budak, Ş. Ö., ve Gürsel, A. (2012). "Alternatif Bir Süt: Eşek Sütü", *GIDA*, 37/4, 243-250.
- Ceceli, E. (2009). "Yaşlı Hemiplejik Hastanın Rehabilitasyonu", *Türkiye Fiziksel Tıp Rehabilitasyon Dergisi*, 55 özel sayı 2, 90-91.
- Chiarello, C. (2007). "Spinal Hastalıklar", *Fiziksel Rehabilitasyon Kanıta Dayalı Muayene, Değerlendirme ve Girişim*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 140-193.
- Çırak, O. Ve Çakıroğlu, F. P. (2017). "Sporcularda Sıvı Dengesi ve Performansa Etkisi", *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1-2-3, 139-150.
- Durmaz, M. (2010). *Bergamalı Lokman Hekim Galenos*, (Ed. Eyüp Eriş), *Bergama Belleten-18*, Bergama Kültür Ve Sanat Vakfı Yayınları, İzmir.
- Duyar, İ. ve Sevim, A. (1992). "Eski Anadolu Toplumlarında Büyüme (I) Topraklı Populasyonunda Kalça Kemiği", *VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1-12.
- Duyar, İ., Atamtürk, D. ve Can, A. R. (2018). "Epiphaneia (Erzin) İskeletlerinin Antropolojik Değerlendirmesi", *Xxxiv. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T C Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Çanakkale, 391-398.
- Eisinger, J. (1982). "Lead And Wine, Eberhard Gockel And The Colica Pictonum", *Med. Hist.* 26/3, 279-302.
- Erdal, Ö. D. (2007). "Eklem Hastalıkları Ve Yaşam Biçimi Arasındaki İlişkiler: Anadolu Neolitik Topluluklarından Örnekler", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 24/2, 77-93.
- Erdal, Ö. D., Eroğlu, S., Erdal, Y. S. ve Büyükkarakaya, A. (2003). "Şaşal/İzmir İskelet Topluluğunun Paleopatolojik Demografik Analizi", *Xviii. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara, 1-14.
- Erdemir, A. D. (2015). *Prehistorik Ve İlk Çağlarda Tıp*, C. 1, Tıp Kitapevi, İstanbul.
- Güvey, H. (2018). "Kronik Pelvik Ağrıya Tamamlayıcı ve Alternatif Yaklaşım", *Düzce Tıp Fakültesi Dergisi*, 20/2, 46-49.
- Heary, R. F. ve Madhavan, K. (2008). "The History Of Spinal Deformity", *Neurosurgery*, 63/3, 5-15.
- İynen, İ., Çoban, M., Akbaş, A. ve Ayrıl, M. (2021). "Periferik Fasiyal Paralizi ile Kliniğimize Başvuran Hastaların Analizi", *Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 18/3, 489-492.
- Jackson, R. (1999). *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar Ve Hastalıklar*, Çev. Şenol Mumcu, Homer Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- Krivoshapkın, A. L., Chikisheva, T., Zubova, A. Z., Kurbatov, V. P ve Titov, A. T. (2014). "Scytian Trepanation İn The Gorny Altai İn Hippocratic Times: Modern Expert Appraisal Of Ancient Surgical Technologies", *World Neurosurgery*, 82/5, 649-655.
- Lisowski, F. P. (1967). "Prehistoric And Early Historic Trepanation", *Diseases İn Antiquity*, 651-672.
- Kathleen, M. Y. ve Nachemson, A. L. (1999). "Treatment Of Scoliosis: An Historical Perspective", *Spine*, 24/24, 2570.
- Köseman, A. ve Şeker, İ. (2015). "Atların Terapötik Amaçlı Kullanımı", *İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4/2, 44-49.
- Mutlu, G. (2021). "Antik Kaynaklarda İskelet Kırık ve Çıkkıklarının Tedavi Yaklaşımı", *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 15/2, 431-463.

- Mutlu, G. ve Türkmen, M. B. (2020). "Antikçağ Kas İskelet Sistemi Hastalıklarında Kaynak Suların Kullanımı Ve Günümüz Balneoterapi Uygulamalarına Yansıyan İzleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Xxxv/2, 631-654.
- Oğuz, H. (1992). *Romatizmal Ağrılar*, Atlas Tıp Kitapevi, Konya.
- Önen, M. R. ve Naderi, S. (2013). "Spinal Deformitelere Genel Yaklaşım", *Türk Nöroşirürji Dergisi*, 23/2, S. 1-12.
- Regnault, F. (1900). "Les Terres Cuites Grecques De Smyrne", *Bulletins Et Mémoires De La Société D'anthropologie Deparis*, 1/1. 467-477.
- Richard Jermyn, D. O ve Deanna Janora, M. D. (2017). "Romatolojik Hastalıklarda Rehabilitasyon", *Current Tanı ve Tedavi, Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon*, Çev. Ömer Faruk Şendur, Gülnur Taşçı Bozbaş, EMA Tıp Kitapevi, İstanbul, 379-397.
- Sağır, M. ve Sağır, S. (2013). "Eski Anadolu İnsanlarının Sağlık Sorunları", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/1, 9-26.
- Sarıdoğan, M. (2011). "osteoartritte Eklemelere Göre Klinik Bulgular", *Clinical Findings of Osteoarthritis According to the Joints*, 14, Özel sayı 1, 31-36.
- Savcı, A. ve Bilik Ö. (2014). "Ortopedi ve Travmatoloji Kliniğinde Geriatrik Değerlendirme", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu Hemşirelik Dergisi*, 7/2, 156-163.
- Sayın, E. (2019). "Antik Çağ'ın Grotesk Figürinleri", *Akademik Sanat: Sanat, Tasarım Ve Bilim Dergisi*, S. 29, 29-48.
- Stevenson W. E. III. (1975). *The Pathological Grotesque Representation In Greek And Roman Art*, University Of Pennsylvania.
- Şahin, G. (2017). "Farklı Hızlarda İp Atlama Antremanlarının Anaerobik Güce Etkisi", *Spor ve Performans Araştırmaları Dergisi*, 8/2, 75-86.
- Şimşek, D. ve Katırcı, H. (2011). "Pilates Egzersizlerinin Postural Stabilite ve Spor Performansı Üzerine Etkileri: Sistematik Bir Literatür İncelemesi", *Niğde Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 5/2, 58-70.
- Uğurlu, M. C. (1997). "Hipokrat", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 50/2, 67-78.
- Well, C. (1963). "Hip Disease In Ancient Man", *The Journal Of Bone And Joint Surgery*. 45/4, British, 490-491.
- Vasiliasdis, E. S., Grivas, T. B. ve Kaspiris, A. (2009). "Historical Overview Of Spinal Deformities In Ancient Greece", *Scoliosis*, 4/6, 1-13.
- Yıldırım, A. A., Kırmızıoğlu, P. G. ve Genç, E. (2017). "Trepanasyon: Kuriki Höyük (Batman) Örneği", *Current Debates In Sociology&Anthropology*, Vol. 10, (Ed. Şükrü Aslan-Cihan Cinemre), Ijopoc Yayınları, İstanbul, 411-412.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).